

Financial and legal relations in Uzbekistan

Bekhzodbek IBROKHIMOV¹

Tashkent State University of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2024
Received in revised form
15 October 2024
Accepted 25 October 2024
Available online
25 December 2024

Keywords:

finance,
law,
regulation,
relations,
economics,
financial and legal norms,
tax,
budget,
standards,
criteria.

ABSTRACT

This article examines the transformation of financial law into an independent branch of law by combining financial law with legal frameworks in Uzbekistan. Financial law is based on regulatory policy developed through mandatory legal documents, which is adapted to the needs of the market economy through research, proposals, and recommendations.

2181-1415/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol5-iss11/S-pp107-118>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

O'zbekistonda moliyaviy huquqiy munosabatlar asosi va ahamiyati

Kalit so'zlar:

moliya,
huquq,
tartibga solish,
munosabatlar,
iqtisodiyot,
moliyaviy-huquqiy
normalar,
soliq,
byudjed,
me'yorlar,
me'zonlar.

ANNOTATSIYA

Usbu maqolada O'zbekistondagi moliya huquqi moliyaviy munosabatlarni huquqiy asoslar bilan birlashtirish orqali moliya huquqini mustaqil huquq sohasiga aylantirishni o'rganiladi. Moliya huquqining asosi majburiy qonunchilik hujjatlari orqali ishlab chiqilgan tartibga soluvchi siyosatga asoslanishi, bu bozor iqtisodiyotining ehtiyojlariga moslashtirilgan tadqiq qilinib taklif va tavsiyalar berilgan.

¹ Postgraduate student, Faculty of Master's Degree and Correspondence Education, Tashkent State University of Law. E-mail: behzodbekibrohimov00@gmail.com

Основа и значение финансово-правовых отношений в Узбекистане

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

финансы,
право,
регулирование,
отношения,
экономика,
финансово-правовые
нормы,
налог,
бюджет,
стандарты,
критерии.

В данной статье рассматривается процесс трансформации финансового права в самостоятельную отрасль юридической науки путем его интеграции с правовыми основами в Узбекистане. Основу финансового права составляет политика регулирования, сформированная на базе обязательных правовых документов. Эта политика адаптируется к требованиям рыночной экономики через проведение исследований, разработку предложений и выработку рекомендаций.

“Ba’zi hollarda, moliya huquqi bir tomonlama hujjat qabul qilishdan avval, qo’shma muhokamalarni e’tiborga oladi,” hujjatda keltirilgan boshqa muhim jihat, moliyaviy qaror qabul qilish jarayonida hamkorlikning muhimligini ta’kidlaydi. Ushbu yondashuv davlat ko’rsatmalari moliyaviy-huquqiy tartibga solishni kuchaytirish uchun takliflar va tavsiyalar bilan to’ldirilishi mumkinligini namoyish etadi.

“Moliya huquqining manbalari moliyaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ qonunchilik aktlariga asoslanadi,” moliya huquqi nafaqat moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda barcha davlat va huquqiy vositalar va choralarni qo’llaydi, balki turli manbalardan foydalanib, keng qamrovli tizim yaratadi. Masalan, “Konstitutsiya oliy huquq manbai bo’lib, O’zbekistonda moliya huquqining asosiy tamoyillarini belgilanishiga” asoslanadigan muhim nuqta sifatida, O’zbekistondagi barcha qonunchilik asoslarini, jumladan moliya huquqini belgilaydi [1].

O’zbekiston Konstitutsiyasi o’z moliyaviy va pul-kredit tizimlarini aniq belgilab bergan, moliya huquqini alohida soha sifatida mustahkamlagan. Konstitutsiyaning 122-moddasida “O’zbekiston o’zining moliyaviy va pulga oid kredit tizimiga ega”ligi asosiy qonun hujjatlari matnida ochiq aytilgan, bu davlat uchun tartibga solingan byudjet tizimini ta’minlaydi.

Bundan tashqari, 123-modda yagona soliq tizimini joriy etishni nazarda tutadi va bu tizim O’zbekiston Oliy Majlisi tomonidan boshqariladi, bu markazlashtirilgan soliq qonunchiligini mustahkamlaydi. Mamlakatning bank tuzilishi 124-moddada muhokama qilinib, bank tizimi boshqaruvi ta’kidlangan.

Moliyaviy-huquqiy normalar: Moliyaviy-huquqiy normalar tashkilotlar, shaxslar va davlat o’rtasidagi pul munosabatlarini boshqarishda muhim rol o’ynaydi. Ushbu normalar turli shakllarda tasniflanib, har biri o’ziga xos maqsadlarga xizmat qiladi va belgilangan parametrlarda faoliyat ko’rsatadi.

Vakolat beruvchi moliyaviy-huquqiy normalar muhim ahamiyatga ega, chunki ular ishtirokchilarga belgilangan doirada mustaqil harakat qilish vakolatini beradi. Bunday normalar belgilangan chegaralardan tashqari harakat qilishni taqiqlovchi zarur xususiyatga ega. “Mahalliy davlat hokimiyati organlari qonun asosida mahalliy yig’imlarni joriy etish huquqiga ega”. Tashkilotlar byudjet to’lovlarini bajarib bo’lgach, o’z daromadlariga egalik qilishadi. Moliyaviy bozor tahlilchilari tomonidan “hozirgi bozor munosabatlarini rivojlantirish davrida vakolat beruvchi moliyaviy-huquqiy normalar keng qo’llanilmoqda”, deb ta’kidlanadi [2].

Moliyaviy-huquqiy normalar asosan moddiy va protsessual kategoriyalarga bo'linadi. Moddiy moliyaviy-huquqiy normalar davlatga nisbatan pul majburiyatlarining turlari va hajmini aniqlaydi, hamda bank kreditlari resurslari va turli byudjetlardan sarf-harajat turlarini belgilaydi.

“Moliyaviy-huquqiy munosabat ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarining moddiy mazmunini mustahkamlaydi”, deydi moliyaviy huquq bo'yicha ekspertlar. Protessual normalar esa davlat pul zaxiralarini yig'ish, taqsimlash va foydalanish metodologiyasini belgilaydi. “Moddiy normalar protsessual normalar orqali amalga oshiriladi”, deya fikr bildirdi huquqshunolar.

Moliyaviy-huquqiy normalarning amal qilish ko'lami vaqt, hudud va shaxsiy miqyosda farqlanadi. Vaqt doirasi huquqiy kuchga kirishni anglatadi, masalan, “O'zbekiston Respublikasining Budjet tizimi to'g'risida”gi Qonun 2001-yilning 1-yanvarida kuchga kirgan [3]. Hududiy ko'lam bu normalarning qaysi yurisdiksiya doirasida amal qilishini bildiradi va ular respublika miqyosida, mahalliy yoki maxsus tashkilot doirasida amalda bo'lishi mumkin. “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan chiqarilgan moliyaviy-huquqiy hujjatlar butun respublika miqyosida amalda bo'ladi”, deb qayd etiladi adabiyotlarda.

Har bir moliyaviy-huquqiy norma universal qo'llanilmaydi; ba'zilar jamiyatning aniq guruhlari uchun maxsus ishlab chiqilgan. Masalan, daromad soliqlari bo'yicha tartib faqat soliq yilida O'zbekiston ichida soliq tushadigan daromad(foyd)ga ega bo'lgan yuridik shaxslar uchun qo'llanadi. “Demak, ushbu norma hammaga nisbatan emas, balki daromadga ega bo'lganlarga maxsus tatbiq etiladi”.

Moliyaviy huquq davlatning fiskal faoliyatiga bevosita bog'liq bo'lib, davlat mablag'larini boshqarish va taqsimlash jarayonida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu soha moliyaviy boshqaruv shakllarini va ularni nazorat qilish tartib-qoidalarini boshqaradi, o'ziga xos yurisdiksiya va davlat vakolatlaridan foydalanish bilan ajralib turadi.

Moliyaviy huquqda tartibga solishning asosiy usullaridan biri davlat vakolati orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy munosabatlarda bir tomon davlat nomidan ishlaydi va shu sohada berilgan vakolatlardan foydalanadi. Bu vakolatlar, xususan, byudjet tizimi va ularga aloqador bo'lmagan mablag'lardan davlatga o'z vaqtida va to'liq moliyaviy o'tkazmalarni ta'minlash ishi bilan bog'liq [4].

Bu usuldan tashqari, moliyaviy huquq ko'rsatmalar va kelishuvlar kabi boshqa usullarni ham o'z ichiga oladi. Moliyaviy munosabatlarning mustaqilligini oshirish tufayli bu usullar tobora ko'proq qo'llanilmoqda.

Davlat faoliyatiga qaratilganligi tufayli moliyaviy huquq konstitutsiyaviy va ma'muriy huquq bilan yaqindan bog'lanadi. Konstitutsiyaviy huquq barcha yuridik sohalarning asosiy prinsiplari va davlatning siyosiy va ijtimoiy tizimini belgilaydi. Masalan, O'zbekiston Konstitutsiyasida moliyaviy huquq normalari davlat byudjetini Oliy Kengash tomonidan tasdiqlanishi, Vazirlar Mahkamasi va Moliya vazirligi tomonidan amalga oshirilishini talab qiladi.

Davlat boshqaruvi va buyruqlarini amalga oshirish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi ma'muriy huquq ham moliyaviy sektorni qamrab oladi. Davlat mablag'larining yig'ilishi va taqsimlanishi ma'muriy qoidalar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy huquqiy munosabatlarni amalga oshirish ko'pincha davlat hujjatlari asosida bir tomonlama buyruqlarni o'z ichiga oladi, bu esa ma'muriy usulning bu jarayonlarga katta ta'sir ko'rsatishini bildiradi. Bu o'xshashlik ma'muriy va moliyaviy huquqiy tartibga solishni farqlashni qiyinlashtiradi.

Moliyaviy huquq o'ziga xos tartibga solish usullari bilan ajralib turadi, davlatning moliyaviy faoliyati doirasidagi ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qiladi. Bu usullarni tushunish juda muhim, chunki ular davlat moliyaviy resurslarini to'g'ri tashkil etish va boshqarishda ajralmas hisoblanadi.

Huquqiy tarmoqlarda tartibga solish uslublari: Huquqiy tarmoqlar ijtimoiy munosabatlarga uchta asosiy usul orqali ta'sir ko'rsatadi: yozma ko'rsatma (yo'riqnoma), taqiq va ruxsat

Yozma ko'rsatmalar belgilangan shartlar asosida muayyan harakatlarni amalga oshirish uchun to'g'ridan-to'g'ri huquqiy majburiyat yuklaydi.

Taqiqlar, yo'riqnoma bo'lsada, ma'lum sharoitlarda ayrim harakatlarni amalga oshirishdan bosh tortish uchun huquqiy majburiyat yuklaydi.

Ruxsat, huquqiy me'yorlar doirasida ayrim harakatlarni amalga oshirishga ixtiyoriy ravishda huquqiy ruxsatnoma beradi.

Moliyaviy huquqiy tartibga solishning xususiyatlari: Moliyaviy huquqiy tartibga solishning o'ziga xos moddasi, davlatning moliyaviy faoliyati doirasida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlardadir. Bularga davlatning pul resurslarini rejalashtirish, taqsimlash va ishlatish, shuningdek, moliyaviy faoliyat bilan bog'liq nazorat jarayonlari kiradi.

Moliyaviy huquqiy tartibga solishga xos bo'lgan narsa, davlat organlari yoki mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan farmoyishlardir. Ushbu farmoyishlar moliyaviy munosabatlarga kirishgan boshqa tomonlar uchun majburiydir.

Buxgalteriya va valuta operatsiyalari qoidalari barchaga majburiydir, bu esa davlat farmoyishlarining aniq vakolatini namoyon qiladi.[5]

Davlat vakolatlari va moliyaviy huquqiy tartibga solish: Moliyaviy munosabatlar davlatning irodasining bir tomonlama va majburiy xarakterini ko'rsatadi, bu esa davlatning moliyaviy sohasidagi taraflar o'rtasidagi huquqiy tengsizlikni aks ettiradi.

Moliyaviy huquqning ta'sir metodi davlat-vakolatli farmoyish uslubidir. Buning qo'llanilishi muhim ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarni amalga oshirish uchun asosiy davlat pul mablag'larini to'plash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Faqat ushbu tartibga solish usuli orqali mablag'larning davlat nazoratiga to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishi, ularning mo'ljallangan tarzda ishlatilishi hamda moliyaviy intizomga rioya qilinishi ta'minlanadi.

Moliyaviy-huquqiy me'yorlari: Moliyaviy-huquqiy me'yorlar ijtimoiy munosabatlarni davlat va mahalliy moliyaviy fondlarini tizimli tashkil etish, taqsimlash va ishlatish orqali tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu me'yorlar moliyaviy jarayonlarda ishtirok etuvchi tomonlarning qonuniy huquq va majburiyatlarini belgilaydi va mustahkamlaydi.

Moliyaviy-huquqiy me'yorlar har qanday huquqiy me'yorlar singari ichki jihatdan gipotezalar, dispozitsiyalar va sanksiyalarga bo'linad.

Gipoteza qaysi sharoit va qachon moliyaviy-huquqiy norma qo'llanilishini ko'rsatadi. Ko'pincha murakkab shaklda taqdim etiladi; masalan, soliqqa tortish qonunchiligida tashkilot faqat hisob-kitob hisobvarag'i va mustaqil balansi bo'lsa, soliqqa tortiladigan daromad mavjud bo'lsa, daromad solig'ini to'lash majburiyatiga ega bo'ladi.

Dispozitsiya davlat moliya resurslarini tashkil etish, taqsimlash va foydalanishda amalga oshirilishi zarur bo'lgan aniq harakatlar qoidalari belgilaydi. Asosiy ma'noda, u moliyaviy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi.

Sanksiya esa moliyaviy-huquqiy me'yorlarning buzilishi uchun davlat tomonidan kiritiladigan jazo choralarini belgilaydi. Ushbu maxsus sanksiyalar moliyaviy xususiyatga ega bo'lib, huquqbuzarning moliyaviy holati yoki mulkiga ta'sir qiladi. Masalan, davlat byudjetiga kechikkan to'lovlar uchun jarima solinishi mumkin, yashirilgan daromad esa davlat hisobiga o'tkazilishi mumkin.

Moliyaviy-huquqiy me'yorlar bir qancha mezonlar asosida tasniflanishi mumkin, shu jumladan, moliyaviy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilariga qanday ta'sir o'tkazish usuli orqali. Majburiy me'yorlar ishtirokchilardan belgilangan harakatlarni talab qiladi va ularning majburiyatlarini belgilaydi. Masalan, ushbu me'yorlar soliqqa tortuvchi tashkilotlardan o'z soliq majburiyatlarini soliq idoralariga hisob berishini talab qilishi mumkin.

Taqiqlovchi moliyaviy-huquqiy me'yorlar esa ma'lum harakatlarni, masalan, banklar tomonidan budjetga soliq to'lovchilar to'lovlarini kechiktirishni cheklaydi. Majburiy me'yorlar, majburiyatlar kiritish orqali ta'sir ko'rsatuvchi, moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ta'qiqlovchi me'yordan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash lozim.

Moliyaviy sanksiyalardan tashqari, qo'shimcha intizomiy, ma'muriy, jinoiy va boshqa davlat choralarini qo'llash mumkin, bu moliyaviy intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi. Sanksiyalar buzilgan huquqlarni tiklash va moliyaviy noto'g'ri xatti-harakatlarni to'g'rilash uchun jazolovchi elementlarni qo'llash orqali ikki tomonlama maqsadga xizmat qiladi.

O'zbekistonda moliyaviy qonunchilik tizimi: Har bir davlatning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun moliya sohasi muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida moliya huquqi tizimi qanday shakllangan va uning ahamiyati umumiy ko'rinishda tahlil qilinadi.

Soliq kodeksi O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining huquqiy asoslarini, shuningdek, soliq subyektlarining huquq va majburiyatlarini belgilaydi. 1998-yil 1-yanvardan kuchga kirgan ushbu norma davlatning samarali fiskal siyosatini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu hujjat soliq ishlarini yuritish tartibini va soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik masalalarini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qoidalar qonunlarda mustahkamlangan bo'lib, ular pul mablag'larini yig'ish, jamlash, ishlatish va taqsimlashga oiddir. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Budjet tizimi to'g'risida"gi Qonuni davlat budjetining tuzilishi va tamoyillarini belgilaydi. Bu qonun davlat budjeti mablag'lari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar jarayonida hisob-kitob, hisobot va nazorat tartibini belgilaydi.[6]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari davlat moliyasini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, 1994-yil 1-iyuldan milliy valyuta – "so'm" joriy etilishi davlat suverenitetining moliyaviy ifodasi sifatida xizmat qilib kelmoqda. "So'm" O'zbekiston Respublikasida yagona to'lov vositasi sifatida tan olindi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilingan hujjatlar ham katta ahamiyatga ega.

Moliya huquqi tizimi moliyaviy-huquqiy normalarni turkumlarga ajratish orqali moliyaviy munosabatlarning yagona sohaviy tartibga solish predmetini tashkil etadi. Bu tizim moliya faoliyatining asosiy tamoyillari va usullarini belgilashni nazarda tutadi.

O'zbekistonda moliya qonunchilik tizimi davlat iqtisodiyotining barqarorligini oshirishda va moliyaviy faoliyatni qamrab olishini kengaytirishda muhim o'rin tutmoqda. Davlat tomonidan qabul qilinayotgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar, xususan soliq va budget qonunchiligi, mamlakatning iqtisodiy qiyofasini shakllantirishda va xalqaro maydondagi mavqeyini mustahkamlashda ahamiyatli rol o'ynaydi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar manzarasi, asosan, vertikal bo'lib, unda davlat moliyaviy faoliyati ierarxik hokimiyat va bir subyektning boshqasiga yuridik jihatdan qaramligini aks ettiradi. Aksincha, gorizental moliyaviy-huquqiy munosabatlar kamroq tarqalgan bo'lsa-da, ular teng sheriklik misollarini taqdim etib, tomonlar o'rtasida majburiy ko'rsatmalar mavjud emas.

"Yuridik tenglik yo'qlik" aksariyat hollarda vertikal moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ko'rinadi. Ushbu munosabatlar ko'pincha bo'ysunish hollari bilan bog'liq, "bu yerda bir subyekt tashkiliy jihatdan boshqa biriga bo'ysunadi". Masalan, Moliya vazirligi va hududiy moliya bo'limlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlar ushbu vertikal tuzilmani namoyon etadi.

Ba'zi subyektlar tashkiliy jihatdan bir-biriga bo'ysunmasa-da, ularning munosabatlari hali ham vertikal bo'lishi mumkin. "Moliya vazirligi boshqa vazirliklar va idoralar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan ko'plab normativ-huquqiy hujjatlarni chiqaradi. Shu tariqa, moliyaviy-huquqiy munosabatlarning ichki vertikal shakli namoyon bo'ladi.

Vertikal moliyaviy-huquqiy munosabatlar doirasida bir tomonning boshqasiga yuridik vakolatga ega bo'lgan, ammo to'g'ridan-to'g'ri tashkiliy bo'ysunishi bo'lmagan hollari ham mavjud. "Masalan, moliyaviy, soliq idoralari va iqtisodiy subyektlar o'zaro shunday munosabatga kirishadilar. Bu idoralar o'z huquqiy doiralari ichida boshqaruv vakolatlarini amalga oshiradilar.

Davlat moliyaviy faoliyatida vertikal munosabatlarga nisbatan gorizental moliyaviy-huquqiy munosabatlar kamroq uchraydi. Ular teng joylashtirilgan tomonlar o'rtasida majburiy ko'rsatmalarsiz mavjud. Qaror qabul qilishdan oldingi maslahatlarda, "tomonlar teng huquqlarga ega," Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi o'rtasidagi soliq hisoblash qoidalari bo'yicha hamkorliklardan ko'rish mumkin. "Iqtisodiy subyekt soliq krediti olish uchun ariza topshirsa, bu munosabat gorizental. Bu yerda tenglik kelishuv bosqichida saqlanib, bir tomonlama yuridik qaror kuchga kirganida dinamikani vertikalikka o'zgartiradi.

Bunday gorizental munosabatlar vertikal munosabatlarning kashfiyotchisi bo'lishi mumkin. Ular, ayniqsa ikki davlat moliyaviy subyektini o'rtasidagidek vertikal munosabatlar uchun sharoit yaratadi. Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi misolida, "soliq hisoblash va to'lash bo'yicha hamkorlik direktivasi" ushbu o'zgaruvchan dinamikani namoyish etadi.

Gorizental munosabatlar faqat bir tomonlama huquqiy vakolat hujjati chiqarilgunga qadar davom etadi. Shundan so'ng, "boshlang'ich gorizentalik vertikalikka o'tadi," bu gorizental kelishuvlarning vertikal natijalarga qanday yetaklashi mumkinligini aks ettiradi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar davlat moliyasini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, byudjetdan tashqari fondlar va qimmatli qog'ozlar kabi elementlarni o'z ichiga oladi. To'liq tushunishni ta'minlash uchun, bu munosabatlar moddiy va protsessual kategoriyalarga ajratiladi, har biri o'ziga xos xususiyatlar va oqibatlarga ega.

Moddiy moliyaviy-huquqiy munosabatlar moliya qonunchiligi subyektlariga moliyaviy normalarda ko'zda tutilgan huquq va majburiyatlarni beradi. Ushbu munosabatlar turli vositalar orqali amalga oshiriladi, masalan, tashkilot va vakolatlar orqali yoki mulk huquqlari va majburiyatlari orqali. Ular milliy byudjetdan ma'muriy birliklarga byudjet subsidiyalari kabi o'ziga xos ajratmalarni o'z ichiga olishi mumkin O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi va hududiy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda bo'lgani kabi.

Boshqa misollarga davlat organlari va iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi moliyaviy nazorat, shuningdek, soliq to'lovchilari va soliq idoralari o'rtasidagi soliq majburiyatlari kiradi. Ushbu hollarda moliyaviy huquqning keng ko'lamdagi moddiy normalari turli moliyaviy-huquqiy munosabatlarga yo'l ochadi.

Ushbu munosabatlarning mohiyati va maqsadli yo'naltirilganligi moliya huquqining ko'plab normalari asosida moddiy moliyaviy-huquqiy aloqalarning shakllanishini ta'minlaydi.

Protsessual moliyaviy-huquqiy munosabatlar davlat mablag'larini taqsimlash va nazorat qilish jarayoniga taalluqlidir. Davlat-vakolat xususiyatlari bilan tavsiflangan bu munosabatlar ishtirokchilar o'rtasidagi protsessual huquqlar va majburiyatlarni qat'iy tartibga soladi.

Asosiy jarayonlarga byudjet tuzish va soliq boshqaruvi kiradi, bu yerda rasmiy hujjatlardan foydalanish va ma'lum tartiblar va muddatlarga rioya etish nihoyatda muhimdir. Masalan, O'zbekiston Moliya vazirligi byudjet loyihasini 15-sentyabrga qadar tayyorlaydi, so'ngra uni hukumatga taqdim etib, 15-oktyabrga qadar Oliy Majlisga kiritadi, bu esa protsessual moliyaviy-huquqiy munosabatlarga misoli bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu munosabatlar protsessual normaning barcha strukturaviy xususiyatlarini o'z ichiga oladi, jumladan, belgilangan format va muddatlarga rioya etiladi.

Davlat faoliyatining moliyaviy-huquqiy asoslari davlat organlari vakolatlarini va moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi boshqa subyektlarning huquqiy maqomini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Bu, davlat moliyaviy operatsiyalarining barcha sohalarida qo'llaniladigan moliyaviy nazorat usuli va shaklini belgilaydigan normalarni o'z ichiga oladi [7].

Moliyaviy huquqning maxsus qismi bir qancha bo'lim va institutlardan iborat bo'lib, ular orasida byudjet huquqi, byudjetdan tashqari ijtimoiy fondlar, davlat kompaniyalari moliyasi, davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalar daromadlari, davlat krediti, mulk va shaxsiy sug'urta, davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalar xarajatlari, bank krediti, pul muomalasi va valyuta tartibga solinishi joy olgan.

Ba'zi moliyaviy-huquqiy institutlar faqat moliyaviy huquq normalari bilan tartibga solinsa, boshqalari esa boshqa huquq tarmoqlaridan ham normalar bilan boshqariladi.

Nazariyalarda Moliyaviy huquq tizimini moliyaviy huquq fanidan farqlash muhimdir. Ikkinchisi moliyaviy huquq tizimiga asoslangan bo'lib, normalar, huquqiy institutlar va bo'limlar guruhidan iborat. Moliyaviy huquqning umumiy qismida moliyaviy huquqning ichki birligi, uning zarurati, moliyaviy faoliyatni amalga oshirishning shakl va usullari, moliyaviy huquqning huquqiy sohadagi pozitsiyasi hamda moliyaviy-huquqiy normalar va munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

Moliyaviy huquq nafaqat korxonalar, tashkilotlar va muassasalar faoliyatida, balki huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida ham ahamiyatli hisoblanadi.

Moliyaviy huquqning asosiy maqsadi pul mablagʻlari bilan bogʻliq; huquqni muhofaza qilish organlaridagi xodimlar ham davlat byudjetidan maosh oladi, buni esa moliyaviy huquqsiz tasavvur qilib boʻlmaydi.

Bu idoralar oʻzlarining moliyaviy faoliyatida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan moliyaviy jinoyatlarning oldini olish, ular bilan kurashish va ularni toʻliq fosh etish uchun javobgardir.

Soliqdan boʻyin tovlash va boshqa qonunbuzarliklar bilan kurashishda moliya organlaridan katta yordam olinadi. Bunday jinoyatlarga qarshi kurashda huquqni muhofaza qilish organlarining roli beqiyosdir.

Moliya organlari va huquqni muhofaza qilish organlari oʻrtasidagi doimiy hamkorlik davlat moliyaviy tizimiga salbiy taʼsir koʻrsatadigan jinoyatlarni kamaytirishda juda muhimdir. Taʼkidlanganidek, soliqdan boʻyin tovlash va pulni qalbakilashtirish muammolarini bartaraf etishda hamkorlik, samarali moliyaviy qonunlar va qoidalar zarur hisoblanadi. Ushbu qoidalar nafaqat davlatning iqtisodiy funksiyalarini boshqaradi, balki uning moliyaviy tizimining yaxlitligini ham himoya qiladi.

Oʻzbekiston bozor munosabatlariga oʻtayotgan sharoitda turli ijtimoiy-iqtisodiy operatsiyalarni boshqaradigan moliyaviy va huquqiy meʼyorlar sezilarli oʻzgarishlarga

Budjet munosabatlarining tuzilishi: davlat va mahalliy byudjetlarni boshqarish; davlat va mahalliy daromadlarni shakllantirish; davlat tashkilotlari tomonidan xarajatlarni amalga oshirish va korporativ moliyaviy faoliyat muhim sohalaridir.

1-jadval

Davlat byudjeti xarajatlari

Koʻrsatkichlar		2024-yil 1-chorak	2024-yil 6 oylik	2024-yil 9 oylik
		70 339,60	149 768,8	219 336,6
1.	Ijtimoiy xarajatlar	33 919,70	74 067,2	107 819,2
1.1	Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash xarajatlari	30 357,80	66 709,4	95 340,1
Shundan:				
1.1.1	taʼlim	16 012,10	37 224,6	50 071,7
a.	maktabgacha taʼlim	3 019,60	6 449,4	9 911,7
б.	umumiy taʼlim	10 415,10	24 760,2	31 828,1
в.	kadrlar tayyorlash	2 577,40	6 015,0	8 332,0
1.1.2	sogʻliqni saqlash	7 880,50	16 529,6	25 272,3
1.1.3	madaniyat va sport	1 176,50	2 768,6	4 266,1
1.1.4	fan	427,2	855	1 342,4
1.1.5	nafaqalar, moddiy yordam va kompensatsiya toʻlovlari	4 308,70	7 984,6	11 588,0
1.1.6	aholi bandligi darajasini oshirish	126	455,5	1 069,8
1.2.	Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamgʻarmasiga transfertlar	3 300,00	6 815,0	11 565,0

1.3.	Aholini uy-joy bilan ta'minlash dasturlarini moliyalashtirish uchun xarajatlar	261,9	542,8	914,1
2.	Iqtisodiyot xarajatlari	13 500,30	21 560,5	29 496,2
	<i>Shundan:</i>			
2.1	suv xo'jaligi ekspluatatsiyasi xarajatlari	1 671,40	4 715,2	7 209,4
2.2	sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash	1,5	74	206,4
2.3	geologiya qidiruv ishlari	145,3	392,4	589,2
2.4	aholi punktlarini obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish	1 241,40	2 638,7	3 909,4
2.5	tabiatni muhofaza qilish	47,3	99	144,2
2.6	uy-joy kommunal ishlari	1 012,40	1 622,9	2 680,0
2.7	tabiiy gaz narxlaridagi tafovut uchun subsidiyalar	8 057,00	9 300,0	9 500,0
3.	Investitsiya xarajatlarini moliyalashtirish	3 397,70	9 858,6	17 658,0
4.	Davlat boshqaruvi, adliya va prokuratura organlarini saqlash xarajatlari	3 486,70	7 530,9	11 398,9
5.	Sud organlarini saqlash xarajatlari	355,1	774,1	1 180,0
6.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shahar va tumanlar byudjetlarining zaxira jamg'armalari	388,7	1 019,5	1 553,4
7.	Davlat tomonidan NNT va fuqarolik jamiyatning boshqa institutlarini qo'llab-qo'vvatlash xarajatlari va o'zini o'zi boshqarish organlarini saqlash xarajatlari	376,3	661,5	885,9
8.	Davlat qarzlariga xizmat ko'rsatish va qoplash xarajatlari	2 490,60	6 983,0	9 641,9
9.	Boshqa xarajatlar	12 424,40	27 313,5	39 703,2

Manba: Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy sayti ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

Bu ko'rsatkichlar davlat byudjetidan turli sohalarga ajratilgan mablag'larni tasvirlaydi. Quyida ushbu ma'lumotlar asosida tahlil va xulosa keltiriladi.

Umumiy xarajatlar

1. **2024-yil 1-chorak:** 70 339,6 mlrd so'm.

2. **2024-yil 6 oylik:** 149 768,8 mlrd so'm.

3. **2024-yil 9 oylik:** 219 336,6 mlrd so'm.

Byudjet xarajatlari ketma-ket choraklar davomida barqaror o'sayotganini ko'rish mumkin. 6 oylik davrda umumiy xarajatlar 1-chorakka nisbatan qariyb **2,1 barobar**, 9 oylik davrda esa 6 oylikka nisbatan **46%** oshgan.

1. Ijtimoiy xarajatlar

Umumiy tendensiya

1. **2024-yil 1-chorak:** 33 919,7 mlrd so'm (47,6%).

2. **2024-yil 6 oylik:** 74 067,2 mlrd so'm (49,4%).

3. **2024-yil 9 oylik:** 107 819,2 mlrd so'm (49,1%).

Ijtimoiy xarajatlar byudjetdagi eng yirik ulushga ega bo'lib, deyarli yarmini tashkil qiladi. Bu hukumatning ta'lim, sog'liqni saqlash, va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi sohalarga e'tibor qaratayotganini ko'rsatadi.

Ta'lim

1. **1-chorak:** 16 012,1 mlrd so'm.

2. **6 oylik:** 37 224,6 mlrd so'm.

3. **9 oylik:** 50 071,7 mlrd so'm.

Ta'limga ajratilgan mablag'ning asosiy qismini maktabgacha ta'lim (20%) va umumiy ta'lim (63%) tashkil qiladi. **9 oylik davrda umumiy ta'lim xarajatlari 31 828,1 mlrd so'mga yetgan**, bu sohaning strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Sog'liqni saqlash

1. **1-chorak:** 7 880,5 mlrd so'm.

2. **6 oylik:** 16 529,6 mlrd so'm.

3. **9 oylik:** 25 272,3 mlrd so'm.

Sog'liqni saqlash xarajatlari doimiy ravishda oshib borayotgan bo'lib, umumiy xarajatlarning taxminan 11,5% ini tashkil qiladi.

Iqtisodiyot xarajatlari

1. **1-chorak:** 13 500,3 mlrd so'm.

2. **6 oylik:** 21 560,5 mlrd so'm.

3. **9 oylik:** 29 496,2 mlrd so'm.

Suv xo'jaligi va melioratsiya

Suv xo'jaligi ekspluatatsiyasiga ajratilgan mablag'lar 9 oy davomida 7 209,4 mlrd so'mni tashkil etgan. Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga esa nisbatan kam mablag' (206,4 mlrd so'm) ajratilgan.

Tabiiy gaz subsidiyalari

Tabiiy gaz narxlaridagi tafovut uchun subsidiya xarajatlari doimiy saqlanib, **1-chorakda 8 057 mlrd so'm, 6 oylik davrda 9 300 mlrd so'm, 9 oylik davrda 9 500 mlrd so'm** ni tashkil qilgan.

Investitsiya xarajatlarini moliyalashtirish

1. **1-chorak:** 3 397,7 mlrd so'm.

2. **6 oylik:** 9 858,6 mlrd so'm.

3. **9 oylik:** 17 658 mlrd so'm.

Investitsiya xarajatlari qariyb **5,2 marta oshgan**, bu iqtisodiyotning modernizatsiyasi va rivojlanishiga ustuvor ahamiyat berilayotganidan darak beradi.

Davlat boshqaruvi va boshqa organlarni saqlash

1. **Davlat boshqaruvi: 1-chorak:** 3 486,7 mlrd so'm; **9 oylik:** 11 398,9 mlrd so'm.

2. **Sud organlari: 1-chorak:** 355,1 mlrd so'm; **9 oylik:** 1 180 mlrd so'm.

Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, 2024-yilda davlat byudjeti barqarorlik va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan [9].

Shunindek, moliyaviy dinamikalar sug'urta, valyuta tartibga solinishi va pul aylanishi kabi bo'limlarni ham qamrab oladi. Bu munosabatlar davlat va mahalliy fondlar taqsimoti va ishlatilishi ustidan soliq nazoratiga ham ta'sir ko'rsatadi. Moliyaviy munosabatlar, albatta, turli subyektlarning faoliyati amalga oshayotgan kengroq ijtimoiy-iqtisodiy asosni tashkil etadi.

Moliya huquqi tomonidan belgilangan tartibga solish mexanizmlari xususi va davlat sektoridagi subyektlarning o'rnatilgan tartiblarga rioya qilishini ta'minlaydi. Ushbu tartibga solish bazasi turli mulkchilik shakllari o'rtasida tenglikni saqlash va davlat oldidagi moliyaviy majburiyatlarni bajarishni ta'minlash uchun zarurdir. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishi ushbu moliyaviy-huquqiy me'yorlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Qonunchilik negizlari iqtisodiy subyektlarning mustaqilligini qo'llab-quvvatlaydi va huquqiy manfaatlarni himoya qiladi.

Moliyaviy-huquqiy me'yorlar davlat idoralarini vakolatlantirgan holda, hokimiyatlarning bo'linishi tamoyiliga mos keladi. Moliyaviy faoliyat davomida, ayniqsa, davlat boshqaruvi organlari va moliya institutlari o'rtasida turli ijtimoiy munosabatlar paydo bo'lishi mumkin. Bu munosabatlar davlat funksiyalarini qo'llab-quvvatlash va moliyaviy resurslarning adolatli taqsimlanishi uchun juda muhim. Bundan tashqari, milliy mudofaa va xalqaro iqtisodiy hamkorlik kabi sohalarda ham muhim o'rin tutadi [10].

Moliyaviy huquq qoidalari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning butunligi va funktsionalligini saqlab qolish yo'lida muhim rol o'ynaydi. Uning uslublari bir-biridan farq qilgan bo'lsa-da, boshqa sohalar, masalan, soliq va sug'urta masalalari bilan kesishgan elementlari mavjud.

Kelajakka qarab, O'zbekistonning bozorga yo'naltirilgan iqtisodiy strategiyasini yanada rivojlantirish maqsadida moliyaviy-huquqiy me'yorlarni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Katta tartibga solish va tijorat subyektlarining mustaqilligini ta'minlash o'rtasidagi muvozanat muhim maqsad bo'lib qoladi.

Moliya-huquqiy munosabatlarning murakkab to'ri, ikki tizim va shaxslarning majburiy soliq to'lovchilari tarzida faoliyatini belgilaydi. Ushbu maqola ushbu munosabatlarning asosiy tamoyillarini, ularning tasniflari, ishtirokchilari va O'zbekiston moliya-huquqiy doirasidagi o'ziga xos majburiyatlarini tahlil qiladi.

Moliya-huquqiy munosabatlar o'z funksiyalari va namoyon bo'lish shakllari bo'yicha huquqiy doirada chuqur ildiz otgan. Bu tasniflar tartibga solish va himoya funksiyalari bilan ta'minlangan bo'lib, munosabatlar oddiy yoki murakkab, bir tomonlama yoki ko'p tomonlama sifatida kategorizatsiya qilinadi.

"Moliya huquqi normasi talablarining tatbiq etilishida huquqiy munosabatlarning ko'p turiligi mavjud" Munosabatlar ko'pincha davlatning moliya, soliq va kredit institutlari orqali boshqalarga, jumladan, jamoat muassasalari va jismoniy shaxslar tomonidan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish huquqi sifatida namoyon bo'ladi [11].

Bu munosabatlarni pul va moliyaviy majburiyatlar kabi aniq obyektlar tashkil etadi. Ammo, ular nafaqat moddiy tomonlarnigina qamrab olib, balki mablag'larni to'plash va sarflash qoidalarini, hamda ishtirokchilarning qonuniy faoliyatlarini ham qamrab oladi.

Davlat yoki uning vakolatli agentliklari boshqa subyektlar bilan munosabatlar o'rnatib, ularning majburiyatlarni shartsiz bajarishini talab qiladi. Bu dinamik holat O'zbekistonning davlat soliq xizmati to'g'risidagi qonun kabi huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlanadi, bu esa moliyaviy-huquqiy munosabatlarda faoliyat yurituvchi agentliklarning huquqiy maqomini belgilaydi.

Moliya-huquqiy munosabatlarda ishtirokchi bo'lish uchun subyektlar imkoniyatlarga ega bo'lishi va qonuniy faoliyat olib borishi lozim bo'lib, ularning huquq va majburiyatlari davlat tomonidan himoyalanaadi. Ishtirokchilar moliya huquqi subyektlari sifatida moliyaviy operatsiyalardagi huquq va majburiyat hamkorlikchilari

sifatida tan olinishlari kerak, ularning aniq huquqiy ishlarda faol ishtirok etishlariga qaramay.[12] Subyektlar o'z moliyaviy huquqlarini va majburiyatlarini o'z ichiga oladi, ishtirokchilikning potensial qiymati muhimlik darajasida bo'lib, aniq moliya-huquqiy faoliyatlarda amaldagisini emas, balki potensial ishtiroki naqadar muhimdir.

XULOSA

O'zbekistondagi moliya-huquqiy munosabatlarning murakkabligi, tizimli va majburiy tabiati bilan alohida ajralib turadi. Ularning keng qamrovli tasniflari va belgilangan ishtirokchi rollari, davlat va fuqarolarning qonuniy asosda ishlashini ta'minlaydi. Kelajakda barcha ochiq masalalarni hal qilish va har bir subyektning ushbu sistemadagi o'rnini to'liq anglashiga erishish, adolatli va samarali moliyaviy boshqaruvni rivojlantirish uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Kespublikasi Konstitutsiyasi yangi tahrir 01.05.2023.
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 25.12.2023 yildagi O'RQ-886-son.
3. O'zbekiston Respublikasining «2023 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida»gi Qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida 2022 yil 30 dekabr PQ-471.
4. O'zbekiston Respublikasining Budget kodeksi 01.01.2014
5. Hojiyev, E., Kamalov, O., & Artikov, B. (2012). Moliya huquqi. Ma'ruzalar kursi. Toshkent.
6. Eshdavlatovich, E. J. (2023). OZBEKISTON RESPUBLIKASI BYUDJETINING MOLIVAVIY HUQUQIY ASOSLARI. SIYOSATSHUNOSLIK, HUQUQ VA XALQARO MUNOSABATLAR JURNALI, 2(3), 37-41.
7. Shukurov, T. I., & Malikov, M. (2024). O 'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MOLIVAVIY TIZIMI VA UNING MAMLAKAT IQTISODIYOTIDA TUTGAN O 'RNI. Educational Research in Universal Sciences, 3(1), 395-402.
8. Mahmud o'g'li, A. A. Z. (2024). O'ZBEKISTONDA SAMARALI SOLIQ SIYOSATINI TASHKIL ETISHNING IJTIMOYIY JIHATLARI. Universal Science Perspectives International Scientific Practical Journal, 1(1).
9. www.imv.uz rasmiy sayt ma'lumotlari.
10. Akbarali o'g'li, S. F., & Abduqaxxor o'g'li, Q. X. (2024). XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLARNING HUQUQIY ASOSLARI. Лучшие интеллектуальные исследования, 17(4), 241-245.
11. Rivojiddin o'g'li, N. M. (2024). O'ZBEKISTONDA ISLUM MOLIVAVIY SIYOSATI. SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 3(27), 37-39.
12. Dilmurod o'g'li, T. E. (2024). SOLIQ HUQUQINING MAMLAKATIMIZDAGI IQTISODIY-HUQUQIY MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHDAGI ROLI. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 5(42), 266-271.